

УДК 94 (477)“1945/1950”

Т. В. Терещенко

СТАН ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ У 1945–1950 рр. (НА МАТЕРІАЛАХ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ)

Стаття присвячена відновленню і будівництву нового сільського житла в Центральній Україні в період відбудови економіки 1945–1950 рр. На матеріалах Київської, Кіровоградської та Полтавської області з'ясовано чинники, що впливали на стан і тенденції розвитку житлового фонду в сільській місцевості в зазначений період. Грунтовно охарактеризовано кількісні і якісні показники будівництва, показано труднощі і недоліки в організації будівельних робіт у перші повоєнні роки на селі та оцінено роль держави у цих процесах.

Ключові слова: Соціальна сфера, житловий фонд, землянки, типовий проект будівлі, будівельні бригади.

Серед проблем історії радянського суспільства, що потребують нового осмислення, важливе місце належить аграрному питанню, а також розвитку соціальної сфери українського села. Одним з найбільш складних завдань відбудови соціальної сфери українського села у 1945–1950 рр. було відновлення сільського житлового фонду і поліпшення житлово-побутових умов трудівників села, які залишились без даху над головою в період війни. Житло є важливим інструментом досягнення соціальних цілей. Саме сектор житлового будівництва є індикатором успішності державної політики, стану інфраструктури та якості життя населення.

Проблема розвитку житлового фонду на селі у зазначений період частково висвітлювалися у ряді узагальнюючих праць з історії українського селянства [1; 2; 3; 4]. Окремі питання, присвячені житловому будівництву на селі, висвітлено у працях істориків М.Л. Цалюка, П.П. Клименка, І.В. Рибачка, Л.В. Ковпак [5; 6; 7]. Цікаві напрацювання в цій сфері можна знайти у дослідженнях фахівців будівельної галузі, які займалися проектуванням житла та відстежували основні тенденції в сільському будівництві. Зокрема, про розвиток сіл як культурно-побутових осередків, їхньої благоустрій йдеться в працях архітекторів Ю. Хохоло, М. Коломійця [8; 9]. Вони опосередковано висвітлювали цю проблему, аналізували різноманітні питання, пов'язані з роботами щодо упорядкування українських сіл, надавали практичні поради з будівництва помешкань на селі. Тож, на сьогодні накопичений значний фактичний матеріал, який потребує неупередженої інтерпретації і сучасної оцінки. Мета дослідження полягає у тому, щоб з'ясувати, на основі узагальнення конкретного історичного матеріалу, реальну картину відбудови сільського житлового фонду у зазначений період.

Четвертий п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства на 1946–1950 рр. передбачав виділення мізерних капіталовкладень на відбудову та розвиток житлово-побутової сфери села. З республіканського та місцевого бюджетів планувалось направити на сільське житлове будівництво 411 млн крб. [10, 358]. А оскільки в тогочасних умовах республіканський та місцеві бюджети формувались за залишковим принципом, тобто після виконання всіх надходжень до союзного бюджету, одержати кошти з цих бюджетів на сільське будівництво було важко. Тому відновлення житлового фонду та здійснення нового будівництва в селах планувалось проводити в основному на кошти колгоспів і окремих членів артілей. Це призводило до того, що плани житлового будівництва повністю не виконувались, житло будувалося повільно й коштувало дорого, мало погані якісні характеристики.

У перші повоєнні роки житлове будівництво в сільській місцевості спрямовувалося, насамперед, на забезпечення житлом родин загиблих воїнів, сиріт і багатодітних сімей. Наприклад, у Кіровоградській області впродовж 1946 р. було побудовано 862 житлові будинки вдовам і сиротам загиблих фронтників, 83 – сім'ям військовослужбовців, 712 – інвалідам війни, 1 423 – демобілізованим воїнам, 123 – переселенцям з Польщі, 66 – передовикам сільського господарства [11, арк.7]. У Полтавській області в 1946 р. було побудовано 1393 житлові будинки вдовам і сиротам, 2065 – сім'ям загиблих фронтників, 4388 – сім'ям військовослужбовців, 1721 – інвалідам війни, 1390 – демобілізованим воїнам, 4510 – переселенцям з Польщі, 1436 – передовикам колгоспного виробництва [12, с. 31].

На темпах і якості будівництва негативно позначався гострий дефіцит будівельних матеріалів. Більш-менш доступними були місцеві матеріали: низькосортна деревина, глина, пісок, очерет, соломка. Водночас у вільному продажу не було лісоматеріалів, заліза, цементу, скла, цвяхів, вапна, фарб, цегли, руберойду, соломи та ін., які розподілялися за нарядами, головним чином для промислового та міського будівництва. Колгоспи не отримували нарядів на ці матеріали, а якщо й отримували, то у кількості не більше 10–15 % від фактичної потреби [13, арк. 249].

Щоб одержати матеріали для забудови голови колгоспів вимушені були, як писав у заяві на ім'я М.С. Хрущова голова колгоспу “Перемога” Семенівської сільради Криничанського району Дніпропетровської області, “кидатися в усі сторони” [13, арк. 185], писати десятки заяв, листів з принизливими проханнями, оббивати пороги різних установ, відвозити подарунки, здійснювати нелегальну закупівлю [14, арк. 151].

На розгортанні житлового будівництва на селі негативно позначалася слабкість місцевої будівельної індустрії в регіоні. Зокрема це стосувалось виробництва спеціального обладнання та верстатів для заводів і цехів, котрі виготовляли будівельні матеріали, а також випуску в асортименті залізних, чавунних, фарфорово-фаянсових, дерев'яних та інших виробів і матеріалів, необхідних для будівництва та

облаштування жител, будівельного інструменту. Так, на підприємствах Дніпропетровської області згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 23 травня 1947 р. для колгоспних підприємств з виробництва будівельних матеріалів мало бути виготовлено 4 пілорами, 58 ручних пресів для виробництва цегли, 150 циркулярних пил та інше обладнання й інструменти. Планувалося збудувати також 14 газифікованих цегельних заводів, заготовити 77 тис. куб. м лісоматеріалів. Однак до виготовлення обладнання на підприємствах області впродовж року так і не приступили, не було побудовано жодного газифікованого заводу, заготовлено лише 20% лісоматеріалів, а вивезено на місця будівництва лише 9% [15, арк. 511]. Найбільші проблеми спричиняв дефіцит лісоматеріалів. Особливо у безлісних районах центральних областей України, до яких ліс завозився з інших областей. Часто колгоспи отримували наряди на заготовку деревини в малій кількості на віддалі 100–300 км [13, арк. 249], що за відсутності транспорту викликало серйозні труднощі з її доставкою. Великий дефіцит лісоматеріалів зумовив широке застосування у практиці спорудження стін житлових будівель з саману та глинолиту [14, арк. 34], що наполегливо рекомендувалося та заохочувалося партійними і радянськими органами влади як масово доступний і дешевий метод будівництва.

Суттєво стримувала розвиток житлового будівництва на селі відсутність такого розділу у виробничих планах. Тому воно не забезпечувалося відповідною виробничою базою та не підкріплювалося кваліфікованими кадрами колгоспників-будівельників. Будівельні роботи здійснювалися неорганізовано, а створені будівельні бригади не були постійними й часто використовувалися не за призначенням [15, арк. 511; 11, арк. 165; 16, арк. 35], а в окремих колгоспах узагалі розпускалися [17, арк. 54]. Так, у господарствах Полтавської області на будівництві житлових будинків влітку 1947 р. працювало лише 1888 бригад (16 253 особи) з організованих 2426 бригад. У колгоспах Київщини працювало 2 012 бригад (20 635 осіб) замість 2 426 організованих бригад. Склалися бригади з 6 – 8 осіб, замість 12 – 18 осіб згідно зі штатом [17, арк. 1].

Будівельні бригади були погано організовані, не були затверджені розцінки на будівельні роботи та норми виробітку, що призводило до майже повної відсутності матеріальних стимулів у роботі будівельників. Правове становище бригадира будівельної бригади було невизначеним. Поширеною була практика акордної оплати будівельних робіт, без визначення їх трудомісткості, що призводило до подорожчання будівництва і зайвих витрат для селян [15, арк. 512].

Як і в попередні роки, не вистачало кваліфікованої робочої сили [11, арк. 11], а підготовка кадрів масових професій для колгоспних будівельних бригад здійснювалася незадовільно. Наприклад, у Кіровоградській області впродовж 1948 р. планувалося підготувати 4500 осіб, але до 1 вересня 1948 р. вдалося підготувати лише 378 осіб, а ще 775 – проходили підготовку [17, арк. 55].

На початку повоєнної пори якість споруджуваних житлових будинків залишалася низькою. Абсолютна більшість їх була без фундаментів, дахи зводилися неохайно, покривалися легкозаймистими матеріалами – очеретом та соломною, віконні та дверні проєми не оформлялися наличниками, біля входу не робилися ганки, були відсутні козирки для відводу дощової води. При внутрішньому оформленні жител мало уваги приділялося створенню нормальних побутових умов. У вікнах були відсутні кватирки, через погано вбудовані підвіконня стіни під вікнами відмокали. Тому більшу частину року стіни у таких будинках залишалися вогкими. У міру розширення відновлювальних робіт вимоги до сільської житлової забудови підвищувалися. Проектними організаціями України, головним чином Укрдіпросільбудом, у післявоєнні роки було створено ряд проєктів різних типів будинків для сільських жителів, авторами яких були архітектори Штейнберг, Іванова, Котенко, Тацій, Добровольський, Геккер, Макаренко, Раппопорт, Ліберберг, Леві, Панько [18, с. 49]. Загальною характерною ознакою запропонованих типових проєктів є уніфіковані габаритні схеми будинків, використання типових збірних конструкцій і деталей, дешевих місцевих матеріалів, що мало сприяти зниженню вартості будівництва й поліпшенню житлово-побутових умов колгоспників. Кращі з них рекомендувалися до використання.

Зокрема забудовникам пропонувалися проєкти одно-, дво-, і трикімнатних будинків з окремою кухнею, при спорудженні яких передбачалося використання таких доступних у сільській місцевості будівельних матеріалів, як саман, хмиз, глина, дерево. Стіни передбачалося будувати з глиняноплетених щитів, які потім мали обмазуватися з обох сторін глиною та штукатуритися. Перекриття рекомендувалося робити глиняно-солом'яними, вальковими або глинянохмизовими, а покривати новозбудовані хати – соломною або черепицею. Отже, у проєктах робилася спроба поєднати доступність та дешевизну будівництва з прагненням спорудити більш якісне житло. Проте проєкти недостатньо відображали специфіку сільського побутового укладу. Скажімо, у трикімнатному будинку кухня планувалася площею всього 7,8 м², хоча на селі кухня слугувала і за їдальню. Варисті печі потребували надто багато палива. Крім того, конструкції печей були настільки складними, що їх спорудження виявлялося не під силу сільським пічникам.

Поряд з першими типовими проєктами, як-от Б-17, Б-25, з 1947 р. широко застосовувалися і більш досконалі – серії 181, 346, 396, 994 [8, с. 11]. Та незважаючи на те, що ці проєкти мали ряд позитивних моментів, вони використовувалися мало, або змінювалися селянами. В одних випадках змінювалося планувальне рішення, в інших – конструктивне. Можна знайти багато прикладів, коли внесені зміни були настільки значимими, що житловий будинок, збудований за проєктом, мав по суті мало спільного з ним [18, с. 50]. Однією з причин зміни проєктів селянами стало те, що проєкти розраховані на середні умови будівництва в Україні, тоді як їх потрібно було розробляти для кожного регіону окремо, з урахуванням природних, кліматичних та інших особливостей [19, арк. 50].

Серед побудованих у післявоєнний період сільських жител 10% становили однокімнатні будинки (з кухнею, сінцями, кладовою), 60% – двокімнатні та 30% – трикімнатні [20, арк. 1]. На будівництво одного

трикімнатного будинку за типовим проектом розміром 12х8х3 кв. м орієнтовна потреба в робочій силі визначалася у 267 людино-дні. У перерахунку на колгоспні трудовні це становило 400 трудовнів (267х1,5=400). Мінімальні потреби основних будівельних матеріалів, необхідних для спорудження такого будинку, у середньому становили: 6 куб. м круглого і 8 куб. м пиляного лісу, 18 кв. м скла, 40 кг цвяхів, 2000 шт. цегли. У грошовому вимірі вартість одного будинку становила близько 4 тис. крб. Якщо взяти до уваги, що в середньому працездатний колгоспник виробляв за рік 300 трудовнів, то сім'я з однією працездатною особою (300 трудовнів) могла розрахуватися з колгоспом за побудовану хату впродовж 3-х – 4-х років при умові виплати щорічно не більше 30%. Сім'я з двома працездатними (600 трудовнів) – впродовж 2 – 3 років, а сім'я з двома дорослими і одним малолітнім працівником (600+150 трудовнів) – впродовж 1 – 2 років [14, арк. 22].

Труднощі з забезпеченням матеріалами, відсутність достатньої кількості кваліфікованої робочої сили та тягла, недоліки в організації будівельних робіт зумовлювали хронічне невиконання планів спорудження житла. Так, у селах Полтавщини за перше півріччя 1947 р. було зведено 1531 житловий будинок, що становило лише 27,7% від плану. У Київській області за цей же період було побудовано 2429 житлових будинків, що становило 49,6% від плану [17, арк. 11]. У Дніпропетровській області упродовж 1947 р. було споруджено всього 400 житлових будинків із 8000 запланованих (5% від річного плану). Українцям незадовільно виконувався план будівництва сільського житла в Кіровоградській області. При річному плані будівництва 7 000 житлових будинків за I півріччя 1948 р. збудовано 845 (12,1% від річного плану) [15, арк. 119].

Такий стан з будівництвом житла став однією з причин невиконання планів відселення селянських родин із землянок та пристосованих приміщень. Навіть у 1948 р. кількість селян, які ще мешкали в землянках в центральних областях України, залишалася значною. Так, у Київській області на початку 1948 р. в землянках проживало 2950 сімей колгоспників. У Полтавській області станом на 1 серпня 1948 р. у землянках проживали 6077 селянських сімей, а ще 9426 сімей проживали на чужій площі. У землянках у селах Кіровоградської області станом на 1 вересня 1948 р. проживало 250 сімей, а в селах Дніпропетровщини станом на 1 грудня 1948 р. 368 сімей [17, арк. 1]. Суттєво не вплинула на стан справ із сільським житловим будівництвом у центральних областях України ухвалена в січні 1949 р. Радою Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У постанова "Про хід будівництва житлових будинків для колгоспників", у якій планувалося забезпечити житлом сім'ї, які проживали у землянках до 1 липня 1949 р. Як і в попередні роки будівництво здійснювалося сезонно-господарським способом, за відсутності в більшості колгоспів необхідної виробничої бази, машин та механізмів, кадрів будівельників, кваліфікованого керівництва. Проводити будівництво підрядним способом за допомогою державних будівельних організацій також не було змоги у зв'язку з їхнім перевантаженням [21, с. 12].

Загалом в Україні план 1949 р. був виконаний лише на 52,2%. У 1950 р. передбачалося побудувати для сімей, які проживали в землянках, 7029 будинків, натомість збудували лише 845, або 12%. Наприклад, у Чигиринському районі Кіровоградської області в 1950 р. план було виконано лише на 57%, унаслідок чого чимало селянських сімей проживало у землянках (тільки у Кіровоградській області їх нараховувалося 246), пристосованих приміщеннях та на чужій площі [22, арк. 232].

Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що в умовах післявоєнної відбудови в сільській місцевості центральних областей України, як і у всій республіці, було виконано широкомасштабні роботи з відновлення зруйнованого під час окупації та будівництва нового житла. Певний імпульс цій справі надало рішення про спорудження житлових будинків для колгоспників силами та за кошти колгоспів з наступною виплатою колгоспниками вартості побудованих для них будинків. Десятки тисяч селян щорічно одержували певною мірою впорядковане житло й поліпшували свої житлові умови. Водночас є всі підстави вважати, що повністю програма післявоєнної відбудови сільського житлового фонду не була реалізована як за кількісними, так і за якісними показниками. Значна частина селян у регіоні ще не мали власного повноцінного житла, а більшість – якісно облаштованого помешкання. Визначальною причиною цього було те, що радянська держава не виділяла необхідних коштів, не задовольняла потреби в будівельних матеріалах. Не мали фінансових, матеріальних та кадрових можливостей для розгортання повноцінного житлового будівництва й ослаблені війною колгоспи. У цих умовах значний тягар у справі поновлення зруйнованого житла та будівництва нових осель лягав на плечі сільських індивідуальних забудовників. Вони ж, в умовах низького матеріального рівня життя, надмірного податкового пресу та різноманітних "добровільних" поборів, мізерної оплати праці в колгоспах, кошти на будівництво та поліпшення житла могли витратити лише за залишковим принципом.

Джерела та література

1. Історія селянства України : в 2-х тт. / Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
2. Повоєнна Україна : нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко : у 3-х ч. – К., 2010. – Ч. 1–2. – 351 с.
3. Повоєнна Україна : нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко : у 3-х ч. – К., 2010. – Ч. 3. – 336 с.
4. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2-х тт. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.
5. Цалюк М.А. Сільське будівництво – важлива складова частина аграрної політики партії / М.А. Цалюк, П.П. Клименко // Укр. істор. журн. – 1981. – № 1. – С. 12–24.
6. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921–1991 рр. / І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 304 с.
7. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л.В. Ковпак. – К., 2003. – 250 с.

8. Хохол Ю. Архітектура та будівництво в селах України за 50 років Радянської влади / Ю. Хохол // Сільське будівництво. – 1967. – № 7. – С. 8–11.
9. Коломієць М. Великі перетворення в архітектурі українського села / М. Коломієць, Ю. Хохол // Сільське будівництво. – 1967. – № 12. – С. 11–13.
10. Історія селянства Української РСР : У 2 т. – К. : Наукова думка, 1967. – Т. 2. – 534 с.
11. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО), ф. Р – 3082, оп. 1, спр. 40, 200 арк.
12. Соціалістичне будівництво на Полтавщині 1945–1985 : 3б. док. і матер. / Уп. Л.Д. Бойченко, редкол. П.І. Матвієнко. – Х. : Прапор, 1989. – 240 с.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 30, спр. 1443, 319 арк.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 274, 98 арк.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4939, оп. 1, спр. 1, 572 арк.
16. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф. Р – 2921, оп. 1, спр. 4, 171 арк.
17. ЦДАВО України, ф. 4939, оп. 1, спр. 5, 200 арк.
18. Сільське житлове будівництво в Українській РСР // під ред. Н.С. Коломієця, В.П. Самойловича. – К. : Держбудвидав, 1959. – 188 с.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3475, 58 арк.
20. ДАКО, ф. Р – 3082, оп. 1, спр. 42, 24 арк.
21. Проценко К. Роки зростання (Міжколгосбуди Київщини та їх роль у розвитку продуктивних сил на селі) // Сільське будівництво. – 1967. – № 9. – С. 12–13.
22. ДАКО, ф. Р – 3082, оп. 1, спр. 20, 487 арк.

Tereshchenko T. V. Condition of housing construction in rural areas in 1945-1950 (Based on Central Ukraine).

The article is devoted to the restoring and the development of the rural dwelling foundation of Central Ukraine during the period of re-establishment of the economy (1943–1950). The necessity to study the status and trends of housing in rural areas is justified. On the materials of Kyivska, Kirovogradska and Poltavska regions was examined the course and specialties of the rural and kolkhoz building, as an important branch of the development of the villages social sphere, in the mentioned period.

Key words: *social sphere, dwelling foundation, the decision of the Government, mud-hut, building brigade, the remaining principles of financing, the typical project of the building.*

Терещенко Т. В. Состояние жилищного строительства в сельской местности в 1945-1950 гг. (на материалах центральных областей Украины).

Статья посвящена восстановлению и строительству нового сельского жилья в Центральной Украине в период восстановления экономики 1945-1950 гг. На материалах Киевской, Кировоградской и Полтавской области установлено факторы, которые влияли на состояние и тенденции развития жилищного фонда в сельской местности в указанный период. Основательно охарактеризованы количественные и качественные показатели строительства, показано трудности и недостатки в организации строительных работ в первые послевоенные годы на селе и оценена роль государства в этих процессах.

Ключевые слова: *Социальная сфера, жилищный фонд, землянки, типовой проект здания, строительные бригады.*